

Б.О.Рахимбаева, А.Ж.Аметова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Сын сапарында сомдалған сыншы**

Мақалада қазақ әдебиеттануы мен сынының ауыр жүгін көтерген, халықтық мүддеге сай өркен жаюына еңбек еткен, кер замандағы кереғар қағидалардың таяғын жей жүрсе де ұлттық ғылыми зерттеушілік және сыншылдық-эстетикалық ой-пікірдің дамуына мол үлес қосқан әдебиетші-ғалымдардың бірі – Тұрсынбек Кәкішев сыншылдығы қарастырылды. Евроцентристік көзқараспен жоққа шығарылып келген тарих алдындағы кезеңді, ұлттық әдебиеттану ғылымының бастауларын алғаш қарастырған профессор Т.Кәкішев болды. Т.Кәкішев сан-салалы ғылыми ізденістердің нәтижесінде әдебиет тарихында өзіндік орны бар, бірақ әр түрлі себептермен айтылмаған, ұмтылуға жақын қалған есімдерді уақыт тозаңынан тазартып, әдеби айналымға әкеп қосты.

Кілтті сөздер: заман, қоғам, тоталитарлық жүйе, замана ырқы, ұлттық әдебиеттану ғылымы, қазақ әдебиеттануы мен сыны, ғылыми мектеп, тарихи-мұрағаттық деректер, нақты деректер, сыншылдық ой-пікірлер.

Заман, қоғам заңдылықтары кез келген адамды өз талабы мен идеологиясына сай белгілі бір қалыпта болуға душар ететіні әлімсақтан белгілі ақиқат. Әсіресе ол қалып тоталитарлық жүйе билік жүргізген кезеңдегі ғұмыр кешкен ұрпақ өкілдеріне аса бір қиямет-қайым қиындық әкелгені даусыз. Алайда «Заманға жаман күйлемек, замана оны илемек» деп ұлы Абай айтқандай, заман талқысына қарама-қарсы тұратын тұғырлы тұлғалардың да болатыны шындық [1]. Халқымыздың тарихында бұл сипаттағы дарындар бар, бірақ оны дәл қазір санамалап жату артық. Тек қана Алаш арыстарын атасақ та жеткілікті. Дәл солардай замана ырқы мен қыспағына бой ұсынбай, көмпістікке көндіргісі келген қалыпқа сыймаған қалыппен бүгінде сексен төрт жасқа келіп отырған тұлға — ұлттық әдебиеттану ғылымындағы бар-жоғы үш қана ғылыми мектептің бірінің негізін қалаушы, атақты ғалым, жазушы, сыншы Тұрсынбек Кәкішев.

Қазақ әдебиеттануы мен сынының ауыр жүгін көтерген, халықтық мүддеге сай өркен жаюына еңбек еткен, кер замандағы кереғар қағидалардың таяғын жей жүрсе де ұлттық ғылыми-зерттеушілік және сыншылдық-эстетикалық ой-пікірдің дамуына мол үлес қосқан әдебиетші-ғалымдар аз емес. Алайда олардың барлығына бірдей ғылыми мектептің негізін қалау бақыты бұйыра бермеген. Атақты А.Байтұрсынов, Б.Кенжебаевтен соң ерен еңбегімен бұл абырой-атаққа ие болып отырған да Т.Кәкішев.

Халықаралық жоғарғы мектептер Ғылым академиясының Құрметті академигі, Еларалық қоғамдық Ш.Айтматов академиясының академигі, Қазақстан Жазушылар одағының С.Сейфуллин атындағы сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, ұлттық әдебиеттану ғылымында ғылыми мектептің негізін қалаушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, жазушы, сыншы Т.Кәкішев 1927 жылы 15 тамыз күні Ақмола облысы Макин ауданындағы Даниловка руднигінде алтын өнеркәсібі жұмысшысының отбасында дүниеге келген. 1944–45 жылдары Ақмола қаласында орта мектепті тәмамдап, Қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінің журналистика факультетіне түседі. Оның толық курсы 1950 жылы тәмамдайды. Университетте оқып жүргенде қаламының желі барын танытқан жасты қазақтың атақты фельетонисі С.Төлешов (псевдонимы — С.Шынар) төртінші курсты бітіргеннен кейін 1949 жылы «Лениншіл жас» газеті редакциясының жұмысшы жастар бөлімінің меңгерушілігіне ұсынады. Оқуы мен жұмысын қосарлай атқарған Т.Кәкішұлы университет жолдамасымен қазіргі «Рауан» баспасының жоғарғы оқу орындар оқулықтары редакциясының аға редакторы болып қызметке орналасады.

1951 жылдың күзінде ҚКП Орталық Комитетінің баспасөз бөлімінің ұйғаруымен марксизм-ленинизм классиктерінің шығармаларын тәржімалайтын аудармашылардың екі жылдық курсына жіберіледі. Бір жыл оқығаннан кейін ҚКП Орталық Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтына кіші ғылыми қызметкерлікке ауыстырылады. Осы институтта Т.Кәкішев көптеген архивтік деректер негізінде қызықты да тартымды мақалалар жазып, өзінің негізгі мамандығына ыңғайлана береді.

1958 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының аспирантурасына түсіп, оны мерзімінен бұрын 1960 жылы «Қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволық мәселелер (1917–1929 жж.)» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап, институттың аға ғылыми қызметкері болады.

Осы зерттеу еңбегін Т.Кәкішев 1962 жылы «Октябрь өркені» атты монографияға айналдырады. Бұл кітап жас ғалымның өткір де толымды ойларының молдылығына ғана емес, сонымен қатар қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи-архивтік деректерді пайдалану, сөйтіп дәуір шындығын ашу үшін ғылыми-ізденімпаздық жолға түсу мәселелерін күн тәртібіне қойды. Сан-салалы ғылыми ізденістердің нәтижесінде әдебиет тарихында өзіндік орны бар, бірақ әр түрлі себептермен айтылмаған, ұмтылуға жақын қалған есімдерді уақыт тозаңынан тазартып, әдеби айналымға әкеп қосты. Мәселен, Жиенғали Тілепбергенов, Елжас Бекенов сынды дарындар жайында Т.Кәкішев арнайы мақала жазып қана қоймай, олардың еңбектерін жинау, жариялау ісімен шұғылданады. 1957 жылы Саттар Ерубаевтың мұраларын түгелге жақын жинап, жеке кітап етіп шығарады. Оны толықтырып 1979 жылы екінші, 1994 жылы үшінші рет жариялады. 1959 жылы Сабыр Шариповтің екі томдығын Қ.Жармағанбетовпен бірлесіп шығарса, С.Шариповтің 100 жылдығына бағыштап 1982 жылы екінші рет жариялады. 1960 жылдан бастап С.Сейфуллиннің алты томдығын шығарысуға белсене қатысып, 4–6-томдарын құрастырады. 1969 жылы Жиенғали Тілепбергеновтің «Ізбасар» атты таңдамалы жинағын шығарса, Елжас Бекеновтің «Дала қоңырауына» алғы сөз жазды.

Өз еңбегімен қатар өзгенің шығармаларын ескі газет-журналдардан тауып алып, оған қайтадан өмір беру, архив ақтару машығы ғалымның өзіне ғана емес, ғылымға да олжа салғанын көреміз. Ғалым зерттеулері әменде практикалық қажеттілікпен астарласып жатады.

Профессор Т.Кәкішев қазақ әдебиетінің тарихын жасау жолындағы ғылыми-әлеуметтік мәні зор іске белсене араласуда «Қазақ әдебиет тарихының» үшінші томының I-және II-кітаптарына арнаулы тараулар мен бөлімдер жазды. Екінші кітаптың жауапты редакторының бірі болды. Е.Ысмайылов, М.Дүйсенов үшеуі бірігіп КСРО Ғылым академиясының М.Горький атындағы Дүниежүзілік әдебиет институты шығарған «Көп ұлтты совет әдебиетінің» алты томдық тарихының 1970 жылы шыққан бірінші томына тарау жазды.

Әл-Фараби атындағы Қазақ университетінің қазақ әдебиетінің тарихы мен сыны кафедрасының ұжымы «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» атты еңбекті француз, ағылшын, корей тілдеріне аударуға ыңғайлап, «Санат» баспасына ұсынғанда басылымның жалпы редакциясын профессор Т.Кәкішев басқарды.

Т.Кәкішев тек әдебиет тарихымен ғана емес, бүгінгі әдеби процеске де араласып, ара-тұра сын мақалалар жазып қояды. Оның мақалалары өзінің ойлылығымен, өткірлігімен көзге түседі.

Республика әдебиетшілерінің шығарған жинақтарының, өткізген ғылыми конференцияларының бәріне түгелдей атсалысып келе жатқаны тағы бар.

1967 жылы Т.Кәкішевтің көптен бері жазып, жұртшылықтан ризашылық пейіл көрген кейбір ғылыми-зерттеу және сын мақалалары «Дәуір» суреттері» атты монографиялық этюд түрінде жарық көрді. Дала дауылпазы С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Майлин, С.Шарипов, Ж.Тілепбергенов, Е.Бекенов, С.Ерубаев жайындағы толымды ойларын уақыт тезіне салып, жаңғырта баяндауда. Сол жылы «С.Сейфуллин» атты кітапшасы да жарық көрді.

1968 жылы нақты тарихи-архивтік деректер негізінде жазылған «Қызыл сұңқар» атты тарихи-әдеби очеркі басылып шықты. Оның қазақ әдебиеті үшін жаңалық сипаты бары талай мақала, рецензияларда орынды аталды. Автор осы еңбегін бүкіл одақтық оқушы қауымға ұсыну мақсатымен өңдей де толықтыра өзгертіп, Мәскеудегі «Молодая гвардия» баспасының «Тамаша адамдардың өмірі» сериясымен 1972 жылы шығарды. Ол үлкен әдеби құбылыс болды. Өйткені совет еліндегі түркі тілдес халықтардың өкіліне арналған бірінші кітап екенін ескерер болсақ, онда Т.Кәкішевтің «Сәкен Сейфуллин» атты еңбегінің мән-маңызы өзінен-өзі айқындала түсері хақ. Бұл кітап Қазақстанда халық сүйіспеншілігіне ие болған дарындар, мемлекет-әлеумет қайраткерлері, ұлы ақындар, жазушылар жөнінде арнайы серия шығару қажеттігін анық аңғартты. «Жалын» баспасының «Өнегелі өмір» атты сериясының серкесі 1976 жылы шыққан «Сәкен Сейфуллин» болды.

1968 жылдан бері Т.Кәкішев өзі оқып шыққан Қазақ университетінде аға оқытушы, одан кейін доцент, қазір профессор болып қызмет атқаруда. Әдебиет тарихымен ғана шектеліп қалмай, қазақ әдебиеті сыны тарихының жалпы курсы, Сәкеннің жаңашылдығы және XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ізденістері жайында дәріс оқиды.

Т.Кәкішевтің ғылымдық-өнерпаздық ерекшелігі — өзінің зерттеу еңбектерінде аңызына түрен түспеген тың салаларды нақты деректер негізінде індете зерттеуге құмарлығы. Міне, сондықтан оның қаламынан туған дүниелерге ғылыми қауым да, шәкірттер әлемі де, әдебиетті қызықтаушылар да құлақ түріп отырады.

Соның нақты бір дәлелі — «Қазақ әдебиеті сынының туу және қалыптасу жолдары» атты 1971 жылы қорғаған докторлық диссертациясы. Ондаған жыл тірнектей зерттеген мехнатты еңбегі қазақ әдебиет сынының Октябрь революциясына дейін туғандығын, Ұлы Отан соғысына дейін жанрлық жағынан әбден қалыптасып, оңаша отау тіккендігін дәлелдеп беріп отыр. Оның алғашқы бөлімі 1971 жылы «Сын сапары» атты монография болып жарияланды. Екінші бөлімі — «Оңаша отау» 1982 жылы басылды. Қазақ әдебиеті сыны саласындағы еңбегі қазір республика жоғары оқу орындарының негізгі оқу құралына айналып, оның алғашқы бағдарламасын 1982 жылы жасап, 1994 жылы 25 баспа табақ көлемінде оқулық шығарылды. Қазақ совет әдебиетінің 1920-жылдарын түбегейлі зерттеген, қазақ совет әдебиетінің негізін қалаған Сәкен Сейфуллиннің шығармашылық-әлеуметтік өмірбаянын жасаған профессор Т.Кәкішев қазақ әдебиеті сынының тарихы саласындағы еңбегі қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған зор үлес болып, ғылыми мектеп жасап отыр.

Қазақ әдебиеттану ғылымында ұлы төңкеріске дейін сын болған жоқ деген қағиданы жоққа шығарып, қазақ әдебиет сынының тарихына зор үлес қосты.

«Қазақ әдебиеті сынының тарихы» оқулығында халықтың сыншылдық-эстетикалық көзқарасынан бастау алып жатқан халық ауыз әдеби мұраларынан басталып, қазақтың тұңғыш газет-журналдары — «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты», «Айқап», «Қазақ» сынды баспа сөздердің сыни ой-пікірінің тууына игі әсерін жан-жақты талдап, зерттеумен қатар, әр кезеңдегі әдебиеттің партиялығы, әдебиеттің таптығы тұрғысынан баға беру және әр түрлі әдеби ағымдар «тұрпайы социологизм», «бірыңғай ағым теориясы», «пролеткультшылдық»-тардың арасындағы айтыстар мен өрістес келіп жатқан ой-пікірлердің ақ-қарасын айқындаумен құнды. Көркем табиғаттың аясында сұлулықпен суарылып өскен қазақ халқының эстетикалық талғамы да сол өзін қоршаған ортаның, сұлулықтан сомдаған биік талғамдарына сай, әлемдік әдебиеттің небір озық үлгілерімен қатар тұра алатын тамаша ауыз әдебиетін жасады. «Қыз Жібек» жырындағы қыздардың сұлулығы, «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбуырыл шабысының суреттелуін көркемдік сұрыптаудың жоғары көрінісі деген зерттеушінің пікіріне сөзсіз келісесіз.

Т.Кәкішев қазақтың жазба әдебиет сынының түп-төркінін көне замандағы түрлі ескерткіштерден, орта ғасырлық жазбалардан, қазақ хандығы тұсындағы би-шешендерден, ақын-жыраулардан, қазақ жерінен шыққан ғұламалардың еңбектерінен көреді. Қорқыттың қазақ жерін аралап, әр өңірге берген бағаларына, әл-Фарабидің өнер жайлы пікірлеріне, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігіндегі» терең ойларға, Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-Түркідегі» қанатты сөздерге, Қожа Ахмет Яссауидің «Хикметіндегі» көркем толғаныстарға т.б. тоқталып, сыншылдық таным-білімнің қайнар көздері ретінде қарастырады. Сонымен қатар ғылыми, ағартушылық, эстетикалық талғамның қалыптасуында орны айрықша үш ғұламамыз — Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың еңбектерін айрықша атап өтеді. Соның ішінде ұлы Абайдың сыншылдық ойының аса ірі құбылыс екенін дәлелдеп көрсетеді. Әдеби сынның дамуы баспасөздің дамуымен тікелей байланыстылығын және жоғарыда аталған газет-журнал беттеріндегі әдеби ой-пікірлерді саралап көрсетеді. Сыншылдық ой-пікірлер, әсіресе «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеттерінде жандана түскендігін көреміз. 1971 жылы жарық көрген «Сын сапар» еңбегінде кейбір оққылықтарын толтырып «Қазақ әдебиеті сынының тарихында» (1994) әдеби пікірлерді талдауға көп көңіл бөлді. А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Ә.Бөкейхановтың, Р.Мәрсековтің т.б. мақалаларының қазақ әдебиет сынының дамуындағы үлесін, биік белесін айқындап береді. Осы кезде басылып шыққан жаңа кітаптар жайлы пікір білдірген материалдар баспасөз бетінде жиілей түседі. Т.Кәкішев оларды құрылымдық, мазмұндық, мақсаттық ерекшеліктеріне қарай дәйектеме сын, жарнама сын, аннотация, оқушы хаты, рецензия, айтыс мақала, публицистикалық сын, проблемалық мақала, шолу, ғұмырнама баяндама, сын мақала, зерттеу мақала сияқты жанрлық-формалық түрлерге жіктейді [2; 118]. Сондай-ақ бұрындары «жабық» болып келген «Сарыарқа» газеті, «Абай» журналы сияқты басылымдарда шыққан сыни мақалаларға тоқталады.

1917 жылы Қазан төңкерісі қазақ жерінде де көп өзгерістер әкелді. Ұлы дүрбелені мол жаңа замандағы жаңа талап та өз дегенін істей бастады. Қоғамдық өмірдегі бар мәселе таптық тұрғыдан шешілген тұстарда әдебиет майданында сынға партиялық бағыт басшылық жасап, әдеби сын Компартияның идеологиялық құралына айналып кете барды. Міне, осының нәтижесінде көркем

әдебиеттің құндылығын тек партия мүддесіне сай келе ме, жоқ па деген тұрғыда бағалағандықтан, әдеби сында асыра сілтеулер орын алды. Бұл әсіресе кеңес өкіметі орныға түскен 1920–30-жылдарда ресмилік сипат алды. Бұл кезде сын әдебиеттің дамуына пайдасын тигізбек түгілі, кері әсерін тигізді. Бір жағынан, жер-жерлерде мектептер ашылып, жоғары оқу орындары, театрлар т.б. мәдени ошақтар ашылып, елді жаппай сауаттандыру жүріліп жатса, екінші жағынан — ұлттық сана-сезімнің оянуына құрсау салынып, халықты идеологиялық «жазалаудан» өткізуді міндет етіп қойды. Міне, осындай қарама-қайшылығы мол қилы кезеңде әдеби сынның жай-күйін сараптауға арналған зерттеуші Т.Кәкішевтің «Оңаша отау» еңбегі (1982) жарық көрді. Бұл еңбек нақты шындықтарды саралап көрсеткендіктен, заман талабына сай келмей, ұзақ жылдар бойы баспадан шықпады. Автор «идеологиялық талаптарға» сай келмейтін мәселелермен санасуға мәжбүр болды, соның салдарынан кейбір пікірлерін таптық сипатқа бұрмалады. Бұл еңбек саясат салқынына ұрынып, бірақ кемшіліктерге бой алдырғанмен де, 1980-жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымы үшін 1920–30-жылдардағы әдеби-саяси өмірдің көп шындығын ашып берді. Ал, автор бұл мәселеге 1994 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиет сынының тарихында» қайта оралып, мүлде жаңаша көзқараспен жазды. Онда алғашқы кітапта айтуға мүмкіндік болмаған қазақ халқының ұлттық мүддесі үшін алысып өткен алашшылдар жайлы шындықтар ашылып, олардың қазақ әдеби сынының тарихындағы сыншылдық ой-пікірлердің маңызды орны, лайықты бағасын алды.

Аумалы-төкпелі заманда тұсаулы ғұмыр кешкен әдебиет сыншыларының қызметіндегі артық-кем түсіп жатқан тұстарында жасырмай жайып салды. Әсіресе ақиық ақын Мағжанның төңірегінде болған әдеби айтыс туралы жолдар көп шындыққа көз жеткізді. «Кер заманның кереғар ойлары» кітабының «Дарындар — сын додасында» атты тарауында қазақ поэзия әлемінің қос жұлдызы Мағжан мен Сәкен тағдырларын желіге ала отырып, оларға тағылған сындардың сырын ашады.

Өзінің бір кездегі Мағжан туралы біржақты пікірлерін «Мағжаншылдар мен жанжалшылдардың» құрбандығына қалмау үшін «Пенделік пиғылдық әсерін жоққа шығармаймыз, бірақ оның шешуші сипаты қоғамдық-әлеуметтік көркемдік себептерге байланысты екенін ұмытпаған абзал» деп ескертеді [3]. «Мағжан — бірден жарқырап шыққан жұлдыз. Оның 1912 жылы алғашқы жинағының «Шолпан» аталуының символикалық мәні бар. Мағжан Шолпан болуға ұмтылды, ниет қылды және болды да, Елі, халқы үміт артты». Мағжан жайлы «ақтаңдақтарды» көрген ғалым ақынның өмірі мен шығармашылығынан емес, Мағжан туралы шындықты айтқан Ж.Аймауытов мақаласы мен өзге солақай сындардың өресін салыстыра отырып ашып береді. Мұндай мазмұндағы ізденістің жемісі мен жеңісі, әсіресе қайта құру, жариялылық кезеңдерінде кеңінен өріс алды. Әдебиетші-ғалымның бұрын бұғауда жатқан жарқын ойлары жарыққа шықты. Осы кезеңдегі қазақ зиялыларына арналған ойлы да, мазмұнды мақалалары мен зерттеу еңбектері шындыққа сусап отырған оқырмандар жүрегінің жылуына бөленді. Т.Кәкішевтің көптеген публицистік мақалалары, ірі-ірі айтулы еңбектері «санадағы жаралардан» арылып, арыстарымызды қатарға қосу, кейінгі ұрпақтарға танытуға арналды. Бұл бағыттағы айтулы еңбектері «Октябрь өркені» (1962), «Дәуір суреттері» (1967), «Сәкен Сейфуллин» (1976), «Сын сапары» (1971), «Оңаша отау» (1982) сияқты қазақ әдебиет сынының туу және қалыптасу жағдайларына қатысты қомақтылығымен лайықты бағасын алды.

Өзінің алғашқы ғылыми сапарында тың да соны соқпаққа түскен ғалымның қайта құру кезеңінде, әсіресе өтпелі дәуір тұсында азаматтық әуені айрықша естілуде. 1988 жылы «Қағидаға айналған қателерді түзетейік» атты публицистикасы «Алаштың ақиқатын ашып айтайыққа» ұласып, 1992 жылы ұлттық намысқа шырақ жағатын «Санадағы жаралар» атты кітабы жарыққа шығып, ел-жұрттың алғысын алды. Радио, теледидардан айтқан жалынды сөздерін, конференциялардағы ащы да өткір ойларын қалың көпшіліктің ынта сала тыңдайтынын жоққа шығармау керек. Әсіресе қазақ тілінің тағдыры жайындағы күрестің бел ортасында жүргені Т.Кәкішевтің ғалымдық келбетін саналы азаматтығы мен табандылығы ажарлай түскені айдан анық.

1990 жылы қазақ әдебиетінің тарихы мен сыны кафедрасы құрылды. Оны алғашқы күннен профессор Т.Кәкішев басқарды. Аз ғана жыл ішінде сол кафедра жанынан «Қазақ фольклоры және әдебиет тарихы» ғылыми тобы құрылып, оның құрамды бір бөлігі — «Қазақ диаспорасының рухани әлемі» шет елдегі қазақтардың фольклорлық, этнографиялық, музыкалық, материалдық байлықтарын зерттей бастады. Монғолия мен Ирандағы қазақ диаспораларына барған экспедицияларды өзі басқарып, «Монғолия қазақтары» деген жинақты дүниежүзілік қазақ қауымдастығына басып шығаруға ұсынды. Т.Кәкішевтің саясатшылығы да ғибраты тағы бар. Ол қай елде, қай қалада болмасын қазақ халқына, оның қайраткерлеріне қатысты деректерді іздестіретіндігі «Ұштасқан үш

өзенмен» (1978), «Жол үстінде 80 күн» (1983), «Жасампаз өлке» (1989) кітаптарымен көрінсе, Польша, Қытай, Иран, Түркия, Монғолия, Франция сапарлары кезінде қазақ диаспорасының жай-күйімен байланысып жатады. «Жүргенге жөргем ілінетіні» Т.Кәкішев сапарлары анықтай түседі.

Филология ғылымдарының докторы, Қазақ университетінің әдебиет кафедрасының профессоры Тұрсынбек Кәкішевтің қажырлы еңбегі 1979 жылы «Қазақ ССР-не еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағы берілуімен атап өтілді. Қазақстан жоғары оқу орындарына сіңірген еңбектері ескеріліп, Халықаралық жоғары мектептер ғылым академиясының Құрметті академигі болып 1995 жылы бесінші қазанда сайланса, Еларалық Ш.Айтматов академиясы 1996 жылы төртінші желтоқсанда толық мүшелікке қабылдады.

Сөзімізді түйіндей келе, зерттеуші Т.Кәкішевтің бүкіл саналы ғұмырын сарп еткен ғылым жолындағы қыруар еңбектері арқылы қазақ әдебиеттану ғылымына сіңірген айрықша еңбегін көреміз. Өзінің осынау баға жетпес еңбектерінің арқасында ғылым жолындағы дара тұлғалардың бірі болумен қатар, зерттеушінің ұлы азаматтығы, болашақ ұрпақ үшін, тарих үшін «ақтандақтар ақиқатын» ашудағы табанды күрескерлігі, шыншылдығы үшін халқының қалаулы азаматтарының бірі, білім-ғылым жолындағы беделді, биік тұлға ретінде көріне білді.

«Ел, халық тағдыры осындай тар жол, тайғақ кешулерге тап болып, толқыған тұстарда оның жоғын жоқтап, күйін күйттеген, әділдік, шындық іздеп шарқ ұрған шырғалаңға түскен, алда ағаларымыздың аяулы бейнелері жұртшылық жүрегінде... Міне, солардың тағдыр-талайы мен тарихын тірнектеп жүріп тірілкен, өнердегі ғана емес өмірдегі ерліктерін жарқырата жалғастырушы, ұлағатты ұстаз, көрнекті ғалым, сыншы, әдебиетші Тұрсынбек Кәкішұлының өмір өткелдері де туған халқының тіршілік тынысымен тұтасып жатады» деген зерттеуші пікірімен үндесеміз [4].

Қай заманда да елдің ертеңін ойлаған, өз кезінің көкейкесті мәселелері толғандырған қайраткерлер аз емес. Мұндай тұлғалардың — заман перзенттерінің дүниеге келуі, әрекет етуі — объективті тарихи-қоғамдық әрі әлеуметтік қажеттілік. Адамзаттың өрлеуі осы қажеттіліктің тарихи талаптарға қаншалықты жауап беруіне, осы қажеттіліктің ыңғайына қарай саналы түрде жасалған тарихи-қоғамдық қамқорлыққа тәуелді. Ғылым мен мәдениеттің, саясаттың, шаруашылықтың сан саласында игілікті еңбек сіңірген тұлғалардың өмірі мен творчествосы — соның мысалы.

Өрлеу атаулының ең басты қажетті факторы, қозғаушы һәм қанаттандырушы күші — ғылым екені әлемге айдай аян екені ақиқат. Қандай да болсын, көркем шығармаларды, көркемдік құбылыстарды, әдебиет тарихының бел-белестерін таразылағанда, зерттеушінің қолындағы адастырмас компасы — эстетикалық талғамы. Осы компас — талғам арқылы ғана зейінді зерттеуші әдебиеттің айнымас асыл қасиеті, алғышарты — көркемдіктің мәңгілік Темірқазығына тура бағыт алады. Ендеше, эстетикалық талғам — сыншының білім-білігінің, ол аз десеңіз, интеллектуалдық болмысының көрсеткіші. Сондықтан да қандай да әдебиет ғалымы ең алдымен сыншы болуы бұлжымайтын шарт.

Басқа да қоғамдық ғылымдар секілді қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымының да бастан өткізген туу, даму, қалыптасу секілді кезеңдерге және творчестволық ізденістер мен іркілістерге, ғылыми проблемаларға толы тарихи жолы бар. Бұл тұрғыдан келгенде қазақ әдебиеттану ғылымының туу, өркендеу жолын қазақ даласындағы ұлттық қоғамдық ой-сананың жан-жақты өсуіне орай сыншылдық-эстетикалық, зерттеушілік мәнге ие бола бастау, әдебиетке байланысты ұғымдардың қалыптасу, әдеби мұраны жариялау мен зерттеу процестерін кезеңдерге бөле отырып тексерудің практикалық та, теориялық та мәні зор.

Әдебиет сыны көркем әдебиетпен үзеңгілес дүниеге келеді. Көркемдік даму мен эстетикалық талап-талғамының өркендеу процесі уақыт жағынан бір-бірінің ілгері-кейінділігіне қарамастан, өзара байланысты болады. Бұл заңды да. Ал енді көркем әдебиетпен үзеңгілес дүниеге келген сынның дәрежесі қандай болмақ деген мәселеге келгенде, екі себепке, атап айтқанда, субъективтік және объективтік себептерге тоқтала кеткен жөн. Түптеп келгенде, сынның эстетикалық дәрежесі көркем әдебиеттің шыққан биігімен өлшенеді. Сынның кейде социологиялық, кейде эстетикалық таңдауларға ден қоюының өзі де әдебиеттің қамтыған өмір шындығына белгілі дәрежеде тәуелді болатын кезін естен шығармау қажет.

Субъективтік себепті сөз еткендер, ең алдымен, сыншының білім деңгейі мен эстетикалық талғамының мол-аздығын еске алуы керек. Қай кез болмасын, әдебиеттің өрлеу кезінде де, оның кейде көркемдік жағынан да, қоғамдық пікірді ұйымдастыру жағынан да биік деңгейден табылмай қалатын шағында да сыншының білім-парасаты мен эстетикалық талғамы санаттан шығып қалған емес. Мұның өзі сын дәрежесін аңғартуға қажетті субъективтік себеп.

Екінші, объективтік себеп — көбіне әдебиеттің жалпы дәрежесіне тәуелді. Егер көркем шығармалар өзінің қоғамдық мәні жағынан көркем бейнелер жасау типтік жағдайларды көрініспен суреттеу, тіл байлығын игеру, оқушыны ілгері ұмтылдыратын эстетикалық идеяларды белгілеу жағынан биік деңгейден табылып жатса, онда сынның өресі биік болғаны. Сыншы әрқашан көркемдік дамудың кезеңді асуларында ойын өрбітуге қажетті дәлелдерді әдебиеттің күнделікті шындығынан ала отырып, келешекте шығар биіктерді бағдарлайды, әдебиеттің өркендер арнасын анықтайды, әдеби процеске белсене араласады.

Ал, халық ғұмырын қастерлеп, оның өткені мен өткеліне өзгеше қарап, бүгінгі мен болашағы үшін бел шешіп, белсене араласу, жанпидалыққа жақын тұру, қажет жерінде құрбандыққа да қол арта алатын азамат болу — екіншісінің бірінің маңдайына бұйыра бермейтіні белгілі.

Белгілі ғалым, профессор Т.Кәкішев қазақ әдебиеті сынының туу, қалыптасу жолдарын нақты дәуірлерге бөле отырып зерттеу барысында сын мен әдебиеттану ғылымының сабақтаса, бірін-бірі толықтыра отырып дамитынын ескеріп, үлкен үш кезеңге жіктейді. Бірінші кезең — қазақ әдебиеті сынының туу дәуірі. Қазақ әдебиеті сынының туу процесі Қазан төңкерісіне дейін созылған. Екінші кезең — қазақ әдебиеті сынының жанр ретінде қалыптасу және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл процесс 1917–1937 жылдардың арасын қамтиды. Үшінші кезең — қазақ әдебиеті сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі 1938–1985 жылдар аралығы [2; 3]. Осы үш кезеңнің әдебиет туралы ұлттық ғылымының бастан өткерген тарихи жолына тікелей қатысы бар. Себебі әдеби сын өзінің туу дәуірінен бастап-ақ ұлттық әдебиеттің тарихы мен әдеби теориялық мәселелері жайында пікір білдірмей тұра алмайды. Қазақ әдебиеттану ғылымын, ондағы әдеби-теориялық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің даму процесін, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда жүйелі тексерген күрделі ғылыми зерттеу, монографиялық еңбек болмағанмен, бізде бұл мәселені арнайы да, жанама түрде де сөз еткен мақалалар мен еңбектер біршама баршылық. Әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, даму жолдары мен тарихының көптеген мәселелерін, келешек зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беретін соны көзқарастарды қазақ әдебиеті сыны тарихын зерттеген еңбектерден көреміз.

Қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасу кезеңдерін сөз еткенде ғалым Е.Ысмайылов: «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихына көз жіберсек, оның негізгі екі кезеңді бастан кешіргенін байқауға болады. Бірінші — үйрену, идеялық-творчестволық принциптерді игеру кезеңі. Бұл революцияның алғашқы кезеңінен соғысқа дейінгі дәуірді қамтиды. Екіншісі — соғыстан кейінгі дәуір, яғни қалыптасу, даму дәуірі», деп екіге бөле отырып, алғашқы кезеңде «өмірдің талап-тілектеріне байланысты дүниеге келуіне» әдеби мұраны игеру процесі мен қазақ әдебиетінің мектептер мен оқу орындарда жүргізіле бастауына сай, алғашқы оқулықтар мен хрестоматиялардың жазылуы түрткі болғанын атап көрсетеді [5]. Ал академик М.Әуезов бұл турасында: «Қазақ әдебиеттану ғылымы бүгінгі жеткен сатысымен, түгелімен Ұлы Октябрь революциясының жемісі болды... Қазақ әдебиеті тарихы мен әдебиеттану жүйесі бізде орта мектептерде оқу құралын жасаудан туды» деп жазды [6].

Осы жоғарыда келтірілген пікірлерге қарасақ, ұлттық әдебиеттану ғылымының тарихын кеңестік дәуірден бастап зерттеу керек деген көзқарас негізінен дұрыс болғанмен, бұл ғылым саласының туу дәуіріне дейінгі тарихи бастаулары назардан тыс қалғаны байқалады. Тарихымыз жанаша таразыланып жатқан қазіргі уақытта еуроцентристік ой-пікір мен марксизм-ленинизм ілімінің және зерттеу жұмыстарына қате қаулы-қарарлармен үнемі бағыт-бағдар беріп отырған кеңестік идеология ықпалында айтылып, қағидаға айнала жаздаған көзқарастарға сыни тұрғыда жаңаша қарау әдебиеттану ғылымының қалыптастыру тарихын зерттеу мәселелерімен тығыз байланысты.

Қандай да болсын ғылым саласы аяқ астынан туа салып, бірге дамып кетпейтіні дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ендеше, әдебиет туралы ғылым да өзінің алғашқы адымын көркем шығарманың мәнін ұғып, рухани азық ретіндегі қоғамдық маңызын түсінуден басталатын қарапайым ой-пікірден, бағалаушылық сипаттағы алғысөздер мен түсіндірмелерден, халық тарихынан нәр алатын деректер мен мәліметтерден, ғұмырнамалық зерттеулерден басталатын қалыптасу процесінде қиын да ұзақ жолды бастан кешіреді. Бұл пікір қазақ әдебиеттану ғылымының туу, қалыптасу тарихын зерттеу барысында назар аударуды қажет ете отырып, тың бағыттарда жұмыстар жүргізуге жетелейді.

Өзінің қалыптасу тарихын жан-жақты зерттей алмай тұрып, бірде-бір ғылымның толық мәнде қалыптасып, алға қарай дамуы мүмкін еместігі жалпыға мәлім жай. Өйткені ол зерттеулер сол ғылымның қол жеткізген жетістіктерін жақсылап меңгеруіне көмектесумен қатар, өткен жолындағы

ізденістер мен іркілістерге баға беріп, зерттеу әдіснамасының негізгі принциптерін ашады, одан әрі қарай дамуына ықпал жасайды. Бұл айтылғандардың қазақ әдебиеттану ғылымына тікелей қарым-қатынасы бар. Егер орыс ғалымдары өздерінің әдебиеттану ғылымының туып, қалыптасу тарихын зерттеуде айтарлықтай табысқа қол жеткізген болса, кейбір белорус, мордва, татар, өзбек секілді ұлттардың әдебиеттану ғылымы әдеби сын тарихын зерттеумен байланыстылықта қарастыра отырып, тың қадамдар жасады.

Қазақ әдебиеттану ғылымын, ондағы әдеби-теориялық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің даму процесін, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда жүйелі тексерген күрделі ғылыми зерттеу, монографиялық еңбек болмағанмен, бізде бұл мәселені арнайы да, жанама түрде сөз еткен мақалалар мен еңбектер баршылық. Әдебиет туралы ұлттық ғылымның туу, даму жолдары мен тарихының көптеген мәселелерін, келешек зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беретін соны көзқарастарды қазақ әдебиеті сыны тарихын зерттеген еңбектерден көреміз.

Әдебиеттану ғылымының тарихын зерттеу дегеніміз — көптеген ғалым-әдебиетшілердің, сыншылардың көркем әдебиетті, оның тарихын зерттеу саласындағы жүргізген жұмыстарындағы көзқарастар сәйкестігі мен қақтығысын, әр түрлі бағыттар мен теориялардан тұратын әдіснамалық зерттеу әдістерінің ізденістері мен іркілістерін тексеру. Ал кез келген ғылым саласының туып-дамуы үшін тарихи алғы шарттар қажет. Себебі ғылым қоғамдық сананың формасы және білімдер жүйесінің жиынтығы ретінде адамзат қоғамының белгілі бір сатысында нақты практикалық дәлелдеулерден өткен ғылыми зерттеулер нәтижесінде ғана туу дәуіріне қадам басады. Бұны қысқаша түрде тарих алдындағы кезең деп атаса да болады. Әдебиет туралы ғылым тек өзінің негізгі пәні көркем әдебиет ұлттық сипатымен толық қалыптасқан дәуірден бастап қана көріне бастауға тиісті. Осы тарих алдындағы кезеңді әдебиеттану ғылымының арғы бастаулары, қайнар көзі санауымыз керек. Еуроцентристік көзқараспен жоққа шығарылып келген осы тарих алдындағы кезеңді ұлттық әдебиеттану ғылымының бастауларын алғаш қарастырған профессор Т.Кәкішев болды.

Әрине, бұл істе Т.Кәкішев жалғыз емес, артынан ерген, жолын қуған шәкірттері бар. Қазақ әдеби сынының тарихи, теориялық мәселелері түрлі қырларынан жан-жақты зерттелінген қызықты зерттеулер көріне бастады. Сөйтіп, қазақ әдебиеттану ғылымында Т.Кәкішевтің сынтанудағы салған үлкен арналы ғылыми мектебі өзінің жалғасын табуда.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абай. — Алматы: Ел, 1993. — 204-б.
- 2 *Кәкішев Т.* Қазақ әдебиеті сынын тарихы. I-б.: Оқу құралы. — Алматы: Білім, 2003. — 188-б.
- 3 *Кәкішев Т.* Сәкен мен Мағжан. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — 345-б.
- 4 *Смағұлов Ж.* Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — 424-б.
- 5 *Ысмайылов Е.* Әдебиет жайлы ойлар. — Алматы: Жазушы, 1968. — 306-б.
- 6 *Әуезов М.* Әдебиет тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 233-б.

Б.О.Рахимбаева, А.Ж.Аметова

Критик, закаленный временем

В статье показан вклад Турсынбека Какишева — одного из крупных ученых-литераторов Казахстана — в развитие научно-исследовательских и критико-эстетических мыслей и идей. Авторы анализируют творчество профессора Т.Какишева, который был одним из первых ученых, изучивших истоки национального литературоведения, а также период в истории науки, позволивший вспомнить имена авторов, в свое время незаслуженно забытых.

The article Tursynbek Kakishev — one of scientific writers who has brought the huge contribution to development of national scientific research and kritiko-esthetic thoughts though it was against principles of stagnant time, but worked for the sake of the people, bearing a heavy burden of the Kazakh literary criticism and criticism. T.Kakishev was the professor who was at the beginnings of a science of national literary criticism and has considered the period which in the history on евроцентрическим to sights has been excluded. T.Kakishev as a result of versatile scientific researches, has included names of known people in a literary channel which for various reasons haven't been mentioned.